
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Cruells Llonch, Montserrat; Ripoll López, Odile, dir. La diversitat de versions dels contes dels germans Grimm. 2017. (1202 Grau en Traducció i Interpretació)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/189519>

under the terms of the IN
COPYRIGHT license

FACULTAT DE TRADUCCIÓ I D'INTERPRETACIÓ
GRAU DE TRADUCCIÓ I INTERPRETACIÓ

TREBALL DE FI DE GRAU
Curs 2016 - 2017

LA DIVERSITAT DE VERSIONS DELS CONTES DELS
GERMANS GRIMM

Montserrat Cruells Llonch
1362514

TUTORA
ODILE RIPOLL LÓPEZ

Barcelona, 12 de maig de 2017

UAB
Universitat Autònoma
de Barcelona

Dades del TFG:
<u>Títol:</u> La diversitat de versions dels contes dels Germans Grimm
<u>Autora:</u> Montserrat Cruells Llonch
<u>Tutora:</u> Odile Ripoll López
<u>Centre:</u> Facultat de Traducció i Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona
<u>Estudis:</u> Traducció i Interpretació
<u>Curs acadèmic:</u> 2016 - 2017
Paraules clau:
Germans Grimm, Wilhelm Grimm, Jacob Grimm, contes, versions.
Resum del TFG:
Treball acadèmic que estudia les múltiples maneres com diferents artistes d'arreu del món, inspirats en una mateixa font, són capaços de crear obres tan diverses, així com també les seves raons i objectius durant aquest procés de creació.
Avís legal:
© Montserrat Cruells Llonch, Bellaterra, 2017. Tots els drets reservats. Cap contingut d'aquest treball pot ésser objecte de reproducció, comunicació pública, difusió i/o transformació, de forma parcial o total, sense el permís o l'autorització de la seva autora.

Datos del TFG:
<u>Título:</u> La diversidad de versiones de los cuentos de los hermanos Grimm
<u>Autora:</u> Montserrat Cruells Llonch
<u>Tutora:</u> Odile Ripoll López
<u>Centro:</u> Facultad de Traducción e Interpretación de la Universitat Autònoma de Barcelona
<u>Estudios:</u> Traducción e Interpretación
<u>Curso académico:</u> 2016 - 2017
Palabras clave:
Hermanos Grimm, Wilhelm Grimm, Jacob Grimm, versiones, cuentos.
Resumen del TFG:
Trabajo académico que estudia las múltiples maneras cómo diferentes artistas de todo el mundo, inspirados en una misma fuente, son capaces de crear obras tan diversas, así como también sus razones y objetivos durante el proceso creativo.

Aviso legal:

© Montserrat Cruells Llonch, Bellaterra, 2017. Todos los derechos reservados.

Ningún contenido de este trabajo puede ser objeto de reproducción, comunicación pública, difusión y/o transformación, de forma parcial o total, sin el permiso o la autorización de su autora.

Information about the TFG:

Title: The diversity of versions of the Brothers Grimm's fairy tales

Author: Montserrat Cruells Llonch

Tutor: Odile Ripoll López

Institution: Faculty of Translation and Interpreting in the Autonomous University of Barcelona.

Studies: Translation and Interpreting

Academic year: 2016 - 2017

Keywords:

Brothers Grimm, Jacob Grimm, Wilhelm Grimm, versions, fairy tales.

Abstract:

Academic study that explores the multiple ways different artists from around the world, inspired by the same source, are able to create such diverse works, as well as their motivations and goals during this creative process.

Legal notice:

© Montserrat Cruells Llonch, Bellaterra, 2017. All rights reserved.
None of the content of this academic work may be reproduced, distributed, broadcast and/or transformed, either in whole or in part, without the express permission or authorization of the author.

ÍNDEX DE CONTINGUT:

1. Introducció	1
2. Objectius	2
3. Biografia dels germans Grimm	3
4. Història de la literatura infantil	5
5. L'Alemanya del segle XIX	6
6. Kinder- und Hausmärchen (Contes d'infants i de la llar)	7
7. Versions dels contes dels germans Grimm	9
7.1 Versions en la literatura	9
7.1.1 La traducció d'Edward Taylor	9
7.1.2 Janosch explica els contes de Grimm	11
7.1.3 Contes per a nens i nenes políticament correctes	12
7.1.4 Els contes de fades modernitzats de Peter Davies	14
7.2 Versions en la dansa i en la música	15
7.2.1 La Ventafocs, Op. 87	16
7.2.1 L'òpera de Hänsel i Gretel	18
7.3 Versions en l'escultura	19
7.3.1 La ruta dels germans Grimm	20
7.3.2 Los huesos cantores	21
7. 4 Versions en la televisió i el cinema	22
7.4.1 Les versions de Disney	22
7.4.2 Les caputxetes de Tex Avery	24
7. 5 Versions en la fotografia i la il·lustració	26
7.5.1 Les princeses caigudes	26
7.5.2 Les il·lustracions de Květa Pacovská	27
8. Conclusions	28

9. Annex	30
10 Bibliografia	35
10.1 En línia	35
10.2 En paper	38

1. Introducció

Els germans Grimm són, sens dubte, dos dels escriptors més reconeguts arreu del món occidental. És difícil trobar alguna persona que no hagi sentit mai a parlar de Wilhelm i Jacob Grimm, però encara que potser algú no conegui el seu nom, és pràcticament impossible que no hagi llegit o no li hagin explicat mai alguna de les seves rondalles. Les seves històries han travessat fronteres, tant geogràfiques com culturals, i el seu nom, que ha passat a ser sinònim d'Alemanya, és utilitzat per vendre tot tipus de productes associats amb el país germànic, des de cerveses artesanals fins a salsitxes.

Els seus contes també han tingut un paper fonamental en la història contemporània. En l'Alemanya nazi van ser utilitzats com a propaganda política amb el pretext que la Caputxeta Vermella representava el poble alemany patint en mans del llop jueu i que la puresa ària de la Ventafocs era el que la distingia de les seves germanastres mestisses¹. Després de la Segona Guerra Mundial, les forces d'ocupació britàniques van decidir prohibir els contes perquè van considerar que avivaven la imaginació violenta dels alemanys. Aquest fet, a part d'il·lustrar la influència dels germans Grimm en la cultura, també serveix per demostrar com una mateixa obra pot ser interpretada de maneres radicalment diferents. Al llarg dels anys, una gran quantitat d'artistes d'arreu del món han fet servir les narracions de Jacob i Wilhelm Grimm com a inspiració per a les seves pròpies obres, des de ballets fins a narracions. En aquest treball de fi de grau de tipus acadèmic he recopilat diverses obres inspirades en els contes que formen part del llibre *Kinder- und Haus Märchen* (Contes d'infants i de la llar, en la seva traducció al català) i les he catalogades per àmbits temàtics per facilitar la seva consulta.

¹ Greenspan, Jesse. "The Dark Side of the Grimm Fairy Tales." *History.com*. A&E Television Networks, 17 set. 2013. Web. 09 maig 2017.

2. Objectius

Aquest treball té dos objectius principals:

El primer objectiu és contextualitzar la literatura infantil en l'època en què va ser escrit el recull de contes dels germans Grimm, analitzar com ha anat evolucionant aquest tipus de narrativa a través dels anys i veure en quin estat es troba actualment.

El segon objectiu és descobrir els motius i les intencions pels quals altres autors han fet les seves pròpies versions i interpretacions basades en els contes de fades que formen part del llibre *Contes d'infants i de la llar* i catalogar les diferents obres segons el mitjà utilitzat.

La primera definició del substantiu «versió» que ofereix el diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans és «traducció d'un text d'un idioma a un altre, tant en el sentit escolar com en el sentit de recreació artística.» Tanmateix, en aquest treball, l'única traducció dels contes que analitzaré és la de l'anglès, perquè difereix tant de les narracions originals que es pot considerar una nova obra en si mateixa, en contraposició amb les traduccions del català i el castellà. En la resta de casos, la definició que faré servir per determinar què es considera una versió, és la que apareix en la segona accepció: «Estat d'un film, d'una obra literària, artística, etc., que ha sofert modificacions².» Finalment, també caracteritzaré, sempre que sigui possible, la manera com ha rebut la societat aquestes noves versions al llarg de la història.

² Institut d'Estudis Catalans. (2007) Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans en línia. 2na edició. Barcelona, Espanya

3. Biografia dels germans Grimm

Jacob Ludwig Karl (a vegades escrit com a Carl) Grimm (nascut a la ciutat alemanya de Hanau el 4 de gener de 1785 i mort el 20 de setembre de 1863 a Berlín) i Wilhelm Carl Grimm (nascut el 24 de febrer de 1786 a Hanau i mort el 16 de desembre de 1859 a Berlín) són dos dels escriptors alemanys més reconeguts de la història i són considerats els iniciadors de la filologia moderna alemanya.

Jacob i Wilhelm van créixer a la localitat d'Steinau an der Straße (Hesse). Els seus pares, Dorothea i Philipp Wilhelm Grimm van tenir nou fills, però tres d'ells van morir poc després de néixer. Durant els primers anys, els infants van ser educats a casa per tutors privats que també els van inculcar la fe protestant. Quan el seu pare morí de pneumònia l'any 1796, la família va travessar un període de gran pobresa i es va veure obligada a prescindir dels servents i la gran casa on vivien. La seva mare depenia del suport econòmic del seu pare (l'avi dels nens) i de la seva germana. Jacob i Wilhelm, com que eren els dos germans més grans, van adquirir molta responsabilitat.

Tot i que tenien caràcters diferents (Jacob era introspectiu i Wilhelm extravertit), tots dos van destacar acadèmicament i es van graduar de l'institut amb les notes més altes de la seva classe. Posteriorment, van estudiar Dret, com el seu pare, a la Universitat de Marburg amb la intenció d'entrar als serveis civils, però un dels seus professors, Friedrich von Savigny, els va despertar l'interès per la història i la filosofia i van decidir estudiar literatura medieval alemanya. Acabats els estudis, Jacob va començar a treballar com a bibliotecari a Kassel i, quan la seva mare morí, es va fer càrrec de totes les despeses dels seus germans. Poc temps després, Wilhelm va seguir els passos del seu germà i va ser durant aquesta època que van començar a recopilar contes populars. Segons un dels seus biògrafs, Jack Zipes, els germans no tenien encara una visió clara de la importància de la recopilació d'aquestes històries. Paral·lelament a la seva feina com a bibliotecaris, entre els anys 1812 i 1830, Jacob i Wilhelm van publicar diversos llibres, com per exemple el primer volum de *Kinder- und Hausmärchen* (que contenia 86 contes), dos volums de llegendes alemanyes, obres sobre els contes populars danesos i irlandesos i sobre la mitologia nòrdica... Aquestes

obres van ser tan reconegudes que van rebre doctorats honoraris de les universitats de Marburg, Berlín i Breslau.

Wilhelm es va casar amb Henriette Dorothea Wild el 1825 i durant tota la vida van compartir casa amb Jacob, que no es va casar mai. El 1830, cap dels dos germans va aconseguir la feina de bibliotecari en cap que tant cobejaven, així que, decebuts, van marxar a viure a Göttingen (a la Baixa Saxònia) on van treballar com a professors de germanística durant set anys. L'any 1837 van ser expulsats de la universitat per raons polítiques. Aquest mateix any, Jacob va publicar la seva gramàtica alemanya (*Deutsche Grammatik*), en què aplica el mètode històric i comparatiu a la investigació lingüística i formula la llei que porta el seu nom sobre la transformació de les consonants indoeuropees en les llengües germàniques.

Sense salari, van tornar a patir dificultats econòmiques i van necessitar l'ajuda d'amics per poder seguir endavant. Va ser durant aquesta època que van decidir començar a escriure el seu diccionari alemany (*Deutsches Wörterbuch*). El primer volum es va publicar el 1854, però no va ser acabat fins després de les seves morts.

L'any 1840, gràcies a la intervenció de von Savigny, la universitat de Berlín els va oferir feina com a professors i l'Acadèmia de Ciències de Berlín, per altra banda, els va atorgar beques per continuar amb la seva investigació. A Berlín van seguir desenvolupant el seu diccionari i, mentre que Jacob, a la vegada, es va concentrar en la investigació de les tradicions legals alemanyes i l'alemany, Wilhelm es va centrar en la seva investigació sobre literatura medieval.

Després de la Revolució Alemanya de 1848-1849, van ser membres del parlament durant un curt període de temps i, uns anys més tard, van deixar les seves feines a la universitat per dedicar-se amb cos i ànima al seu diccionari.

La mort de Wilhelm va afectar molt a Jacob, que es va tornar reclusiu i va patir una forta depressió. Va continuar treballant en el diccionari fins a la seva mort. L'última paraula que va definir va ser *Frucht*³ (fruit).

³ Col·laboradors de la Wikipedia. "Brothers Grimm." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 30 maig 2017

4. Història de la literatura infantil

Una imatge molt recurrent tant en el cinema com en la televisió i en les novel·les és la d'un pare o una mare llegint un conte de fades a un infant abans d'anar a dormir, però no sempre ha sigut així.

En un principi, els contes de fades no anaven dirigits als nens, sinó que eren un entreteniment pels adults i s'explicaven en reunions socials, als camps, mentre les dones filaven... Durant el segle XVIII, els contes s'escenificaven en els exclusius salons literaris parisencs de Lluís XIV com a forma d'entreteniment per a les elits culturals.

A Espanya, els contes de fades arriben als infants gràcies a la feina de Saturnino Calleja. Calleja fou un editor, escriptor i pedagog espanyol, fundador de l'Editorial Calleja i l'autor de diversos contes infantils i llibres d'educació primària. Nascut el 1853, Calleja assoleix l'edat adulta coincidint amb la Restauració, època durant la qual hi va haver un gran esforç per generalitzar l'escolarització elemental a Espanya, ja que l'analfabetisme superava el 70% (80% en el cas de les dones). Jaime García Padrino, catedràtic de Didàctica de la Llengua i la Literatura, va escriure:

La dedicación de aquellos editores preocupados por la infancia iba unida a un claro interés pedagógico que se traducía en el deseo de contribuir con sus ediciones a la formación infantil. Tal concepto de la propia labor editorial quedó reflejado entonces en los planteamientos de las distintas colecciones, donde era frecuente incluir —con distintas proporciones— el libro instructivo o escolar, junto a las obra recreativas de mayor o menor intención moralizadora⁴.

En el pròleg d'un llibre escolar d'iniciació a la lectura anomenat *El instructor*, s'hi expressa que la voluntat del llibre és «posar a l'abast dels nens el mètode científic» i «no exigir-los més esforç del que ells siguin capaços de fer.» L'editorial Calleja va publicar al voltant de 3.000 llibres. Publicava grans tirades amb un marge de benefici reduït, cosa que abaratia molt els preus. També

⁴ Ángel Vivas. "Tienes más cuento que Calleja..." *El Mundo*. El Mundo, 08 agost 2015.

il·lustrava profusament tots els contes amb dibuixos dels millors artistes perquè fossin més atractius. Gràcies al fet que els llibres eren tan econòmics que fins i tot estaven a l'abast d'aquelles persones amb menor poder adquisitiu i que els seus dibuixos cridaven l'atenció dels nens, Calleja va acostumar a llegir diverses generacions d'infants⁵.

A part de contes escrits per autors espanyols, l'editorial també va publicar contes d'autors estrangers, com Hans Christian Andersen o els germans Grimm, als quals sempre imposava un toc de purisme i d'espanyolització i un contingut moral. Tot i així, també va rebre crítiques moralitzants, a les quals ell responia a través de circulars.

5. L'Alemanya del segle XIX

El filòsof i revolucionari alemany Friedrich Engels, fundador del marxisme juntament amb Karl Marx, descriu així la situació de l'època en una carta a l'editor del diari anglès *The Northern Star* titulada *The State of Germany* (L'estat d'Alemanya, traduït literalment) el 25 d'octubre de 1925:

[Alemanya] no era sinó una massa en putrefacció i en fastigosa descomposició. Ningú no se sentia a gust. Els gremis, el comerç, la indústria i l'agricultura del país es trobaven en una situació de ruïna gairebé total. Els pagesos, els comerciants i els fabricants sentien la doble pressió d'un govern paràsit i un mal curs dels negocis. La noblesa i els prínceps veien com els seus ingressos, malgrat les extorsions als súbdits, no podien créixer tant com les seves despeses; tot anava a mal borràs i un malestar general dominava a tot el país⁶.

Durant el segle XIX, Alemanya estava formada per petits principats rurals i hi havia dues regions molt diferenciades: l'Est (dominat per una aristocràcia militar que sotmetia els més pobres a l'esclavitud) i l'Oest, una regió amb l'economia dèbil i a mans de pagesos que vivien sota un règim de tipus feudal.

⁵ Col·laboradors de la Wikipedia. "Saturnino Calleja." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 18 setembre 2016.

⁶ Marx, Karl i Engels, Frederick. "Sobre la literatura i el arte". Cuba: *MIA Publications*, 1965. Traducció de l'anglès.

Prússia va abolir la servitud i va organitzar el repartiment de terres, però l'Oest va trigar més a fer aquests canvis.

L'any 1848 van aparèixer les primeres revolucions i intents d'unificació. Es volia crear un estatut polític que reflectís la unitat alemanya, però els primers intents no van reeixir. La política de Bismarck va impulsar una expansió econòmica que, juntament amb la revolució industrial, va crear una classe proletària i una classe burgesa sota l'autoritat d'un príncep. Prússia va unificar la nació a escala econòmica, política i ideològica, amb una filosofia germana unificadora. Cal destacar que aquest corrent filosòfic de 1840 a 1848 s'orientaria cap a fins nacionalistes. L'imperi prussià va declarar la guerra a Àustria i a França i va guanyar tots dos conflictes. Els estats alemanys es van unir l'any 1871 amb la fundació de l'Imperi Alemany. El canceller Otto von Bismarck va canviar el nom de Prússia per Deutschland (l'actual Alemanya)⁷.

6. *Kinder- und Hausmärchen* (Contes d'infants i de la llar)

El recull de contes *Kinder- und Hausmärchen* és, sens dubte, l'obra més coneguda dels germans Grimm. La primera versió, amb més de 200 contes, va ser publicada en dos volums els anys 1812 i 1814. Les històries del primer volum provenien de joves coneguts dels germans Grimm que formaven part del cercle burgès de la ciutat de Kassel i pobles del voltant, mentre que els contes del segon volum tenien un caràcter radicalment diferent i provenien de Dorothea Viehmann, la viuda d'un sastre de Zwehrn (Kassel). Els avantpassats de Viehmann eren hugonots, és a dir, membres de l'Església Protestant reformada de França i, per tant, diverses de les seves històries estan basades en contes de fades francesos⁸. La figura d'aquesta vídua és tan important pels germans Grimm que apareix en el frontispici d'una de les edicions del llibre, dibuixada pel germà petit de Jacob i Wilhelm, Ludwig, asseguda en un tamboret explicant una història⁹.

⁷ Moya Herrera, Sergio. "Versiones y traduccions de los cuentos de los hermanos Grimm." Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya, 2015.

⁸ Col·laboradors de Wikipedia. "Dorothea Viehmann." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 19 feb. 2016.

⁹ Grimm, Jacob, George Cruikshank, Wilhelm Grimm, and Edgar Taylor. "German fairy tales and popular stories." London: *Bohn*, 1864.

La intenció original dels germans Grimm era preservar aquest material com a part de la història cultural i literària alemanya i, per això, quan els contes es van publicar per primera vegada no hi havia il·lustracions, però, en canvi, sí que incloïen anotacions acadèmiques¹⁰.

En total, els germans Grimm van publicar 7 edicions del seu llibre de contes. La més coneguda és la última versió, la de 1857, en què hi havia recollits 211 contes. De la versió original només van mantenir 100 contes, tot i que van ser modificats diverses vegades per evitar que poguessin ofendre la sensibilitat protestant de la classe mitjana de l'època. En cada nova versió les històries eren més polides, més embellides estilísticament, més adequades per als nens i s'hi afegien expressions i proverbis cristians. D'altra banda, irònicament, els Grimm també van suprimir les fades de les seves narracions per la seva associació amb els contes francesos perquè, segons Jack Zipes, catedràtic d'alemany de la Universitat de Minnesota, «era el període de les guerres napoleòniques, durant el qual els francesos van ocupar Alemanya¹¹». Un exemple d'aquesta decisió es troba a *La bella dorment*, en què les fades d'altres versions es converteixen en dones sàvies.

Tots aquests canvis es van portar a terme a partir de l'any 1815, després que els germans rebessin una gran quantitat de crítiques per part dels sectors burgesos més conservadors, professors i figures eclesiàstiques. A part d'incloure en els llibres il·lustracions fetes pel seu germà Ludwig Emil Grimm, Jacob i Wilhelm també van suavitzar tot el contingut sexual i violent. D'altra banda, les dolentes de la història van passar de ser les mares a les madrastrès perquè, segons Zipes, els germans «consideraven que la maternitat era sagrada». Zipes especula que aquest canvi «reflecteix sociològicament una condició que existia durant les seves vides: la gelosia entre una madrastra jove i una fillastra, perquè durant els segles XVIII i XIX moltes dones morien durant el part i, en més d'una ocasió, el pare es tornava a casar amb una dona jove, potser gairebé de l'edat de la seva filla més gran».

¹⁰ Zipes, Jack. *The Oxford companion to fairy tales*. Oxford: Oxford U Press, 2015.

¹¹ Beckett, Sandra L. *Revisioning Red Riding Hood around the world: an anthology of international retellings*. Detroit: Wayne State U Press, 2014. Totes les cites de Jack Zipes en aquest fragment provenen d'aquesta font.

7. Versions dels contes dels germans Grimm

7.1 Versions en la literatura

La literatura és probablement l'àrea en què existeixen més interpretacions dels contes. Les narracions han servit d'inspiració tant als autors més moderns com als més clàssics (Charles Dickens en un assaig descriu la Caputxeta Vermella com al seu primer amor i confessa que creia que hauria conegut la felicitat eterna si s'hi hagués casat¹²). En aquest apartat s'inclouen diverses obres literàries que han estat modificades per raons diverses, siguin humorístiques o morals.

7.1.1 La traducció d'Edward Taylor

La primera traducció anglesa de l'obra, tot i que no estava firmada, va arribar de la mà d'Edgar Taylor amb la col·laboració del seu millor amic David Jardine i s'anomenava *German Popular Stories*.

És important destacar que diverses de les traduccions de llibres infantils més aclamades que van aparèixer a Anglaterra durant els primers 60 anys del segle XIX eren anònimes. Aquest fet reflecteix el modest estatus literari que tenien els escriptors de llibres per a nens durant la primera meitat del segle. Els noms de moralistes i educadors solien aparèixer a la portada de les seves obres, però aquells autors que tenien la intenció d'entretenir al públic eren més discrets. No es considerava que promoguessin el benestar espiritual i intel·lectual de les persones, com sí que feien els seus contemporanis, i, per tant, no podien esperar cap tipus d'admiració. Durant la segona meitat del segle XIX, però, l'estatus d'aquests autors va anar en auge i el seu nom va començar a aparèixer a les portades¹³.

Edgar Taylor va ser un advocat i autor anglès que parlava cinc idiomes: anglès, alemany, castellà, italià i francès. A la vegada, Taylor era un inconformista anglicà, és a dir, un cristià protestant que no s'adheria al govern ni

¹³ Sutton, Martin James. (1994). *The sin complex: A Critical Study of English Versions of the Grimms' Kinder- und Haus Märchen in the Nineteenth Century in comparison with the German Originals*. University of Auckland, Nova Zelanda.

als costums de l'església anglicana. Per llei i tradició social, els inconformistes tenien prohibit participar en molts sectors de la vida pública, per exemple, no podien anar a la universitat ni tampoc ocupar un càrrec públic. Taylor va lluitar, en va, per aconseguir el reconeixement legal de les persones inconformistes.

Taylor va publicar la traducció del primer volum l'any 1823 i el segon el 1826 «amb la principal intenció d'entretenir uns petits amics», segons va escriure en una carta als germans Grimm. Amb aquesta idea en ment, Taylor va ometre aquelles històries que contenien escenes macabres i també va alterar alguns detalls en la seva traducció, per exemple, en diversos contes va suprimir la figura del dimoni per la d'un gegant.

Segons Jack Zipes, les traduccions de Taylor són representatives d'un moviment en auge durant la dècada dels anys 1820, que tendia a separar els elements fantàstics dels contes de fades de la crueltat i la indecència i que, a més, hi afegia ensenyances cristianes¹⁴.

La traducció de Taylor, que incloïa il·lustracions de George Cruikshank i, posteriorment en la segona edició (anomenada *Gammer Grethel*, el nom d'una figura que representa Dorothea Viehmann, o *German Fairy Tales and Popular Stories*), de Ludwig Emil Grimm (germà de Wilhelm i Jacob que també va fer els dibuixos dels contes originals) va ser més popular que la primera edició alemanya perquè aquesta última era més acadèmica. De fet, va obtenir tanta popularitat que el mateix any que es va publicar el primer volum, es va reeditar i se'n van fer dues reimpressions més els anys 1824 i 1825, abans que sortís el segon volum.

En el pròleg de la traducció, Taylor alaba els germans Grimm pel seu talent literari i la seva intel·ligència. Escriu que té l'esperança que el llibre entretengui tant a joves com a adults i que espera que contribueixi a posar fi al lamentable abandonament dels contes populars a Anglaterra. Més endavant defensa que, tot i que hi ha gent que proposa eliminar els llibres de ficció infantils, els contes aporten molta alegria i no interfereixen amb l'educació moral. Tot i això, afirma que el seu únic objectiu a l'hora de traduir els contes no era només

¹⁴ Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm, i Edgar Taylor. *German Popular Stories*. London: n.p., 1824-26.

fer passar una bona estona als nens, sinó que opinava també que aquesta col·lecció de contes era molt important des d'un punt de vista literari. L'única nota discordant en el pròleg és que Taylor escriu que els contes que els germans Grimm van recopilar, els eren explicats per esclaus germànics, que, com ja he mencionat anteriorment, no és cert¹⁵.

Jan Susina, professor de literatura infantil i juvenil a la Universitat d'Illinois, als Estats Units, escriu que «la popularitat de *German Popular Stories* va contribuir al fet que els contes de fades es convertissin en una forma de literatura infantil acceptada a Anglaterra¹⁶.»

7.1.2 Janosch explica els contes de Grimm

Janosch, pseudònim de l'escriptor i il·lustrador alemany Horst Eckert, és majoritàriament conegut per les seves obres de literatura infantil, però també ha escrit contes per a adults que sovint reflecteixen la seva infància a Polònia. L'autor va créixer amb els seus avis perquè el seu pare era alcohòlic. De jove, va viure durant un temps a París i després es va traslladar a Múnic per estudiar Art, però va abandonar els estudis «per falta de talent» i decebut per la imperant tendència abstracta. Després, va treballar com artista independent fins que un amic va editar-li el seu primer llibre i el va convèncer perquè fes servir el pseudònim de Janosch l'any 1960. Actualment viu a Tenerife¹⁷.

El llibre *Janosch explica els contes de Grimm* és un recull de 50 contes dels germans Grimm en els quals l'autor ha introduït variants, acudits, al·lusions i indirectes de manera que els contes adquireixin actualitat i frescor. Tanmateix, també contenen crítica i ironia. La raó per la qual Janosch ha escollit majoritàriament contes poc coneguts és perquè pensa que els altres ja estan «massa malmesos», com diu en el pròleg.

Decideix escriure els contes a la seva manera perquè no li agradaven en la forma que tenien, que li semblava inadequada per als infants. L'autor pren els

¹⁵ Grimm, Jacob, George Cruikshank, Wilhelm Grimm, and Edgar Taylor. *German fairy tales and popular stories*. London: Bohn, 1864.

¹⁶ Col·laboradors de la Wikipedia. "Edgar Taylor (author)." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 20 abril 2017.

¹⁷ Col·laboradors de la Wikipedia. "Janosch." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 10 maig 2016.

contes originals com a punt de referència, però no sempre n'utilitza el contingut complet o els noms. L'editor del llibre, Hans-Joachim Gelberg, declara que és normal que hi hagi tants autors fent les seves pròpies versions dels contes, ja que els contes dels germans Grimm

proporcionen estructures socials que ja hem superat o que rebutgem [...] L'ordit estúpid de molts contes de Grimm conté una pedagogia d'idees conservadores. Com que el bo hi és recompensat i el dolent hi és castigat, i com que els bons en aquests contes són per regla general submisos, pobres, creients i fan el que hom els mana sense contradir mai, es presenten als infants unes pautes de valor falses.

Gelberg afegeix que «la substància rondallística aplegada pels germans Grimm perd la seva forma congelada. Amb Janosch el lector abandona la serenitat cerimoniosa dels contes dels germans Grimm¹⁸.»

Una de les històries que conté el recull és la de *La Caputxeta vermella elèctrica*, que segueix el fil i l'argument de la història original, però Janosch substitueix tots els adjectius i adverbis del conte per la paraula «elèctric». L'autor recomana fer un joc: cada vegada que aparegui aquesta paraula, substituir-la per d'altres com «quadrat» o «xinès». Tot i que la idea és creativa, també ha rebut crítiques que afirmen que els nens mai no descobriran quina és la intenció d'aquest joc¹⁹.

7.1.3 Contes per a nens i nenes políticament correctes

El contingut dels contes de fades ha sigut un tema de debat nombroses vegades al llarg de la història. Des de la primera versió de *Kinder- und Hausmärchen*, que va haver de ser modificada per pressió popular, fins a situacions tan recents com quan, a principis d'aquest any, Vanessa Reithinger, la responsable de la secció d'animals salvatges de PETA (una organització que vetlla pels drets dels animals), va afirmar que històries com la de *La Caputxeta*

¹⁸ Janosch. *Janosch explica els contes de Grimm: una selecció de cinquanta contes, explicats per als infants d'avui, amb dibuixos de Janosch*. Barcelona: Barcanova, 1990.

¹⁹ Schmidt, Uwe. "Der Esel als Gastarbeiter." *Zeit Online*. 10 Nov. 1972.

vermella, que representen el llop com un animal malvat, «envien, sobretot als nens, un senyal erroni i, a més, donen mala imatge a certs animals.» En el mateix article, l'activista va afirmar que contes com aquests haurien d'estar prohibits²⁰.

Politically correct bedtime stories, traduït al català per Quim Monzó i Maria Roura amb el títol de *Contes per a nens i nenes políticament correctes*, és un llibre escrit per l'escriptor i humorista nord-americà James Finn Garner el 1994 com a resposta a aquest moviment d'exagerada correcció política. El llibre està format per diversos contes de fades (com *La Ventafocs* o *La Blancaneu*) reescrits per Garner, que exagera la correcció política fins al punt de l'absurditat a través de l'ús d'eufemismes. L'autor ironitza que el llibre «pretén deslliurar els antics contes de fades amb els quals tots hem crescut de les seves actituds sexistes, racistes, nacionalistes, regionalistes, intel·lectualistes, socioeconòmiques, etnocèntriques, falocèntriques, heteropatriarcalcs o discriminatòries.»

En una entrevista amb el diari estatunidenc *The New York Times*, Garner explica que se li va ocórrer la idea per escriure aquest llibre després d'haver llegit, horroritzat, que els tradicionals contes de fades estaven sent revisats per evitar material que pogués ser considerat ofensiu per diversos col·lectius. A Garner aquesta decisió li va semblar tan ridícula que va decidir riure-se'n²¹.

Garner justifica la seva decisió opinant que «el fet d'explicar contes és màgic, com també ho són la por i la fantasia, i quan un intenta relacionar-hi les seves pròpies intencions o creences, els nens ho veuen. No crec que cap infant s'hagi tornat sexista per haver llegit *La Blancaneu*. Penso que si s'han tornat sexistes és per com han estat educats i pel que veuen a la societat que els envolta. Això no ho han tret de simples contes —això és culpa de la Barbie²².»

D'altra banda, l'autor recomana a tots aquells que defensen la reescriptura de contes infantils com a solució als problemes de la societat, que facin alguna cosa concreta per resoldre'ls. Afegeix que tenim «fatiga compassiva» i que quan s'intenta alterar la llengua per lluitar contra el racisme i el sexisme «es degrada

²⁰ S.N "Fuchs du hast die Gans gestohlen: Limburger Glockenspiel: Jetzt reagiert PETA." *Nassauische Neue Presse*. Frankfurter Neue Presse, 09 feb. 2017.

²¹ S. N "Garner, James Finn 1960(?)-." Contemporary Authors, New Revision Series. *Encyclopedia.com*.

²² O'Conner, Patricia T. "Jack, the Beanstalk and His Marginalized Mother." *The New York Times*. 15 maig 1994.

la idea d'igualtat racial o de gènere i es perd credibilitat intentant que la gent abandoni certes maneres de dir les coses. No els estàs convertint, els estàs fastiguejant.»

Tot i que a Garner li va costar al principi trobar una editorial que volgués comprar el llibre (el van rebutjar fins a 27 editors abans que algú s'hi atrevís), *Politically Correct Bedtime Stories* va acabar sent tot un èxit, tant amb la crítica com amb els lectors. Jonathan Yardley, un crític del diari *The Washington Post* va escriure que el llibre era «un important servei públic²³» i Patricia T. O'Conner del *New York Times* va concloure que «algú ho havia de fer i James Finn Garner ha plantat cara al repte amb valentia».

Més tard, Garner també va escriure *Politically Correct Holiday Stories* (un llibre que consisteix en històries de Nadal políticament correctes) i *Once upon a More Enlightened Time: More Politically Correct Bedtime Stories* (més contes reescrits de manera políticament correcta), tot i que no van aconseguir el mateix èxit i no han estat traduïts al català.

7.1.4 Els contes de fades modernitzats de Peter Davies

The fairies return: or, new tales for old (en català es podria traduir com «El retorn de les fades: o, nous contes a partir dels vells») és un llibre de contes de fades recopilat per Peter Davies (un editor anglès que fou la inspiració de J.M. Barrie pel personatge de Peter Pan) l'any 1934. És el primer recull de contes de fades modernitzats publicat a la Gran Bretanya i actualment és considerat un clàssic de la sàtira²⁴.

El llibre inclou 15 contes (entre ells, *La Caputxeta vermella* i *La Blancaneu*), que són reexplicats «per l'era moderna i sensibilitats madures» i serveixen per «desemascarar ansietats socials, la corrupció política, comportaments econòmics depredadors i passions destructives²⁵.» Cada conte

²³ Yardley, Jonathan. "Book World; Fables For the PC '90s." *The Washington Post*. N.p., 27 Apr. 1994.

²⁴ Davies, Peter, and Maria Tatar. *The fairies return: or, new tales for old*. Princeton, NJ: Princeton U Press, 2012.

²⁵ Hewitt, Kirsty. "The Fairies Return or, New Tales for Old, by Peter Davies." *Nudge*, 24 Juliol 2014.

ha estat escrit per una persona diferent, però tots eren autors que Davies coneixia i en qui hi confiava.

Els nous contes tenen lloc durant el segle XX, així que reflecteixen vocabulari i temàtiques típics dels anys trenta: l'amenaça imminent de la Segona Guerra Mundial, les possibles trampes de l'ambició social, els papers canviant de les dones i la corrupció a la feina. Tanmateix, també s'inspiren en la despreocupada determinació de l'època per a passar-ho bé.

L'any 2012 es va tornar a reeditar i, en el pròleg, Maria Tatar, catedràtica americana de llengües germàniques i literatura a la Universitat de Harvard, afirma que el llibre «es centra en la promesa del sentit original de la paraula 'sàtira'... una mescla de diferents coses barrejades perquè agradin a persones de diferents gustos²⁶.»

A les històries, encara es pot reconèixer la seva base tradicional, però els autors van ser molt creatius a l'hora d'alterar els contes. Per exemple, el conte inspirat en la història de *La mort padrina*, té lloc «al poble més petit i més vell del comtat de Devon, al sud-oest d'Anglaterra» i, en la versió moderna de *La Ventafocs*, la protagonista abandona el típic final romàntic dels contes de fades després de veure la veritat sobre el que l'espera si es casa amb el príncep: res més que traïcions i sofriment. En canvi, decideix trobar la pau i la plenitud dins d'ella mateixa.

7.2 Versions en la dansa i en la música

Com aquestes dues obres demostren, no sempre calen paraules per explicar una història. A través de la dansa i la música, Serguei Prokófiev i Engelbert Humperdinck aconsegueixen que els seus personatges transmetin tota l'emoció i el sentiment dels contes originals.

²⁶ Warman, Brittany. "The Fairies Return: Or, New Tales for Old Compiled by Peter Davies (review)." *Marvels & Tales*. Wayne State University Press, 26 Sept. 2014.

7.2.1 La Ventafoes, Op. 87

La Ventafoes és un ballet compost per Serguei Prokófiev, un compositor, pianista i director d'orquestra nascut a Donetsk (a l'actual Ucraïna) l'any 1891. Fill únic, de mare pianista i pare enginyer agrònom, des de ben petit va demostrar dots especials per la música. Amb només 11 anys ja havia escrit algunes peces i va començar a rebre classes particulars de composició. La passió per la música l'acompanyà tota la vida i va compondre en una àmplia gamma de gèneres musicals, incloent-hi simfonies, concerts, música per al cinema, òperes i ballets. Actualment Prokófiev és considerat una de les principals figures de la música del segle XX.

La Ventafoes és una de les seves peces més populars i es representa encara ara arreu del món. El ballet va ser escrit entre els anys 1940 i 1944 i finalment es va estrenar al Teatre Bolxoi de Moscou el 21 de novembre de 1945. La crítica Tatiana Kuznetsova el va descriure com a «una història senzilla amb un decorat grandios, segons els gustos de l'estètica estalinista²⁷.»

L'obra consta de tres actes i en algunes ocasions l'argument divergeix de la història més coneguda actualment. Algunes d'aquestes divergències són el moment en què, quan arriba la mitjanit, 12 nans surten del gran rellotge del palau i recorden a la Ventafoes el pacte que ha fet abans d'anar al ball i el fet que el príncep viatgi per tot el món, desafiant les lleis de l'espai i el temps, per trobar la noia que ha perdut la sabata.

La intenció de Prokófiev era crear un ballet que fos ballable i expressar l'amor entre el príncep i la Ventafoes a través de la música, que el Teatro dell'Opera di Roma descriu com a «sorprenent —alegre però sofisticada i sarcàstica al mateix temps— que, en teoria, no és el que un espera d'un conte de fades²⁸.»

Segurament, una de les raons per les quals Prokófiev es preocupà tant per plasmar la relació entre el príncep i la Ventafoes va ser per la història de la seva primera dona, Lina, a qui ell solia anomenar «la princesa Linette». «Lina és

²⁷ [s.n.] "Serguei Prokofiev, ballet La Cenicienta." *Danza Ballet - La danza y el ballet*, 4 feb. 2017.

²⁸ [s.n.] "Cinderella, Teatro dell'Opera di Roma." Rome Opera Tickets - Rome Opera and Theatre Tickets. N.p., n.d.

la Ventafochs», va escriure el compositor al seu diari descobert l'any 1989. Arran d'aquesta confessió, alguns crítics han especulat que la Ventafochs de Prokófiev és tràgica perquè així va ser la vida de Lina. Totes dues comparteixen la força vital per seguir endavant malgrat les dificultats, però tanmateix existeixen algunes diferències entre les dues Ventafochs: en la ficció, l'amor salva la protagonista d'un destí d'esclavitud i oblit; en la realitat, el matrimoni es desintegra i acaba en tristesa i frustració²⁹.

Lina i Prokófiev van estar casats durant 18 anys i van tenir dos fills (Oleg i Sviatoslav). Filla de reconeguts cantants d'òpera, va conèixer el seu futur marit el 1918 durant una de les gires d'aquest als Estats Units i van marxar a viure tots dos junts a París rodejats d'artistes i intel·lectuals. El 1936, després d'haver passat gairebé 20 anys a l'estranger, Prokófiev decideix tornar a la Unió Soviètica perquè segons un dels seus biògrafs, Harlow Robinson, en aquella època era considerat l'esperança de la música russa, però a París només era un més entre tants d'altres artistes³⁰. Durant l'estiu de 1938, la parella marxa de vacances separats (segons la font que es consulti, això es pot deure a un costum soviètic o a una política de Stalin) i Prokófiev coneix i s'enamora de Mira Mendelssohn, una estudiant de literatura, amb qui més tard es casaria. Per justificar-se, escriu a Lina una carta on diu: «Vull que sàpigues que t'estimo. I que em perdonis per això que et vaig a fer. Ni tan sols t'ho puc explicar. Però necessito estar amb ella...³¹»

L'any 1948 el govern de Stalin publica una resolució en la qual es condemna la música de Prokófiev, declarant-la nociva i antipatriòtica i, consegüentment, es deixa d'interpretar. El compositor sofreix un cop que no pot superar, emmalalteix i, després de poc més de quatre anys, mor el 5 de març de 1953, un parell d'hores més tard que Stalin.

Aquest mateix any, Lina és acusada de ser una espia estrangera (per la seva ascendència espanyola) i és tancada a la presó de Lubianka, on és torturada. Més tard, és condemnada a treballs forçats a un gulag a l'Àrtic durant

²⁹ Envid, Andrea P. "Lina es Cenicienta La danza oculta de Serguéi Prokófiev." *Sineris*, n.d.

³⁰ *Prokofiev's Soviet Diary of 1927: Lost Motherland*. Dir. Oliver Becker. Perf. Sergey Prokofiev. *Prokofiev's Soviet Diary of 1927: Lost Motherland*. WDR/LOFT, 1999.

³¹ Raposo, Ana. "La increíble vida de Lina Codina, la 'esposa maldita' de Serguéi Prokófiev." *Noticias de Gipuzkoa*, 2 set. 2015.

vint anys, tot i que finalment només en compleix vuit. No és alliberada fins al 1956 i no aconsegueix el permís per viatjar a Occident fins a l'any 1974, quan es reuneix amb els seus fills i funden la Fundació Prokófiev, a qui no deixà d'estimar mai.

Aquests fets han servit també d'inspiració a altres artistes, com per exemple als coreògrafs russos Yuri Possokhov i Yuri Borissov, que, basant-se en la confessió de Prokófiev, van crear una nova versió d'aquest ballet que reflecteix la força vital de Lina i el conflicte del compositor, tot i que no va rebre gaire bones crítiques³².

7.2.1 L'òpera de Hänsel i Gretel

Hänsel i Gretel és una òpera composta pel compositor alemany Engelbert Humperdinck que s'estrenà a l'Òpera de Weimar el 23 de desembre de 1893 sota la direcció de Richard Strauss.

Humperdinck, que va arribar a ser l'assistent de Richard Wagner, va estudiar música al conservatori de Colònia i a l'Escola de Música de Múnic. Des de molt jove va guanyar beques i premis que li van brindar l'oportunitat d'estudiar i viatjar arreu del món. Aquests viatges van ser per ell una gran font d'inspiració i, per aquest motiu, a la seva música apareixen influències de sons i instruments de països llunyans. Malgrat que tenia molt de talent per la música (va compondre la seva primera obra quan només tenia 7 anys), els seus pares no volien que s'hi dediqués i van intentar, sense èxit, que es convertís en arquitecte. L'any 1912 va patir una embòlia que li va paraitzar el braç esquerre, però va aconseguir tornar a compondre amb l'ajuda del seu fill Wolfram fins a l'any 1921, que va morir a causa d'un atac de cor.

A l'hora de compondre, Humperdinck unia la influència de Wagner amb la seva personalitat amant de tot el que fos popular i infantil, com els contes de fades. Hänsel i Gretel és la seva obra més reconeguda. El compositor la va començar a escriure a Frankfurt l'any 1890 per acompanyar un espectacle de titelles que les seves nebodes estaven preparant a casa. Més tard, fent servir un llibret escrit per la seva germana Adelheid Wette, que estava basat en el conte,

³² [s.n.] "Serguei Prokofiev, ballet La Cenicienta." Danza Ballet - La danza y el ballet, 4 feb. 2017.

va compondre un *Singspiel* (una composició dramàtica i musical alemanya de to folklòric i popular caracteritzada per la barreja de parts cantades i diàlegs recitats) que constava de 16 cançons amb l'acompanyament de piano i diàleg. A principis de l'any 1891, ja estava treballant en l'orquestració de l'obra completa. Dos anys més tard, l'òpera es va estrenar a Weimar i Richard Strauss (que va dirigir la primera representació) la va descriure com a «una obra mestra de la més altra qualitat... tota original, nova, i tan autènticament alemanya». Va ser un èxit immediat i rotund.

L'argument és força fidel al conte original, però hi ha algunes diferències i el compositor hi introdueix personatges nous com el Marxant de sorra, un cor de nens i 14 àngels que ballen ballet. A la tercera escena del primer acte, els nens són abandonats al bosc (sense haver deixat caure molles que resseguissin el camí) quan la mare torna a casa i veu que, en comptes de treballar, estan ballant. Més tard, quan el pare torna carregat de menjar i s'adona del que ha fet la seva dona, li explica que al bosc viu una bruixa malvada que enganya els nens i llavors se'ls menja. Tots dos, espantats, surten corrents a buscar els seus fills. A l'òpera també apareixen diversos motius religiosos, com els àngels que protegeixen els nens quan dormen, el fet que Hänsel i Gretel s'assegurin de resar abans d'anar a dormir i el pare que, quan la família torna a estar reunida, els recorda: «Quan la necessitat és gran, Déu estén la seva mà.»

L'òpera es representa encara actualment i se sol associar amb l'època nadalenca, així que sovint s'escenifica durant aquestes dates. Segons les estadístiques de la pàgina web especialitzada Operabase, apareix en el 14è lloc de les 100 òperes més representades entre els anys 2005 i 2010, sent també la primera en alemany i la primera de Humperdinck.

7.3 Versions en l'escultura

Des de fa molts anys, les escultures s'han servit per representar personatges o esdeveniments rellevants al llarg de la història dels quals cal deixar constància. Aquestes escultures, però, no tenen per què ser enormes perquè siguin imponents, com demostren les dues obres de què parlaré a continuació.

7.3.1 La ruta dels germans Grimm

Els germans Grimm són, encara ara al segle XXI, un referent a Alemanya i, aquest fet, juntament amb la seva popularitat arreu del món, ha propiciat que es converteixin també en una atracció turística.

Die Deutsche Märchenstraße és una ruta turística alemanya que recorre el país amb parades a llocs que apareixen als contes dels germans Grimm. Es pot fer en transport públic, a peu o en cotxe. En aquests llocs es fan activitats, obres de teatre i es poden visitar castells i estàtues relacionats amb els contes. La ruta comença a Hanau, la seva ciutat natal, on, a la plaça principal, es troba una estàtua de tots dos germans llegint un llibre de contes (figura 1). Més endavant, la ruta continua per Alsfeld, la ciutat d'on es creu que és originària la Caputxeta Vermella, i on hi ha una estàtua de la nena amb una oca (figura 2), vestida amb una caputxeta i el vestit tradicional de la zona (tots dos de color gris però amb alguns detalls de color vermell) i també passa per un petit poble anomenat Bergfreiheit (conegut com el poble de la Blancaneu), on hi ha una mina i una estàtua dels set nans caminant en fila³³ (figura 3).

Segurament, l'estàtua més reconeguda de tota la ruta és la dels músics de Bremen feta per l'artista Gerhard Marcks l'any 1951 (figura 4). L'escultura representa els 4 animals que apareixen al conte (un ase, un gos, un gat i un gall) un a sobre de l'altre. La llegenda diu que tocar les potes de l'ase porta sort i que, si un ho fa mentre demana un desig, aquest es complirà. Aquesta creença és tan estesa que, amb el pas del temps, les potes s'han desgastat i s'han tornat brillants. Actualment hi ha estàtues dels músics de Bremen, basades en l'estàtua original de la ciutat, al davant de cada una de les cinc facultats de veterinària d'Alemanya³⁴.

³³ Col·laboradors de la Wikipedia. "German Fairy Tale Route." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 29 abril 2017.

³⁴ Col·laboradors de la Wikipedia. "Town Musicians of Bremen." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 3 juny 2017.

7.3.2 Los huesos cantores

Los huesos cantores és un llibre publicat l'any 2016 que recull una col·lecció de 75 escultures minimalistes inspirades en els contes dels germans Grimm. Les escultures, fetes i fotografiades per Shaun Tan (un autor i artista australià que ha rebut diversos premis, entre ells un Òscar), apareixen acompanyades d'un fragment de cada història³⁵. El títol fa referència a un dels contes que forma part del recull original, en què un personatge assassina el seu germà i és una flauta tallada en un dels ossos del cadàver la que delata el crim, encara que també té un doble sentit: l'autor va declarar posteriorment que el més important per ell no són els petits detalls, sinó els «ossos» de les històries³⁶.

Tan va rebre l'encàrrec de crear unes figures per acompanyar l'edició alemanya d'una adaptació dels contes dels germans Grimm feta per l'autor Philip Pullman. Finalment, aquesta edició va ser traduïda i publicada a l'estranger sense les fotografies de les escultures de Tan (en alguna versió se'n va fer servir una per a la coberta), però l'artista, atret pels diversos contes, va decidir seguir creant escultures per històries que no apareixien a la recopilació de Pullman, sense un objectiu clar. Aquest és l'origen de *Los huesos cantores*³⁷.

El llibre té diversos apartats. En el primer hi apareix una petita explicació sobre qui eren Jacob i Wilhelm Grimm i com van crear les seves obres, més endavant hi ha un breu resum de cada un dels contes que apareixen al llibre, seguit pel cos del llibre (amb el fragment del conte a la pàgina esquerra i l'estàtua a la dreta), i, al final, l'epíleg, on l'autor explica quin ha sigut l'impacte dels contes dels germans Grimm a la seva vida i la inspiració darrere de les escultures («A l'hora de crear les meves pròpies il·lustracions per *Los huesos cantores*, m'he inspirat en gran mesura en les talles de pedra dels inuits i en les estatuetes d'argila precolombines [...] En aquestes manifestacions es dona una meravellosa mescla de fantasia i realitat³⁸.»)

³⁵ [s.n.] "LOS HUESOS CANTORES." *Barbara Fiore Editora*, 2016.

³⁶ [s.n.] "Libreria Al·lots." *Los huesos cantores*, 2016.

³⁷ Tan, Shaun "Los huesos cantores." *Los huesos cantores*, 2016.

³⁸ Tan, Shaun, Jack Zipes, and Antøn Antøn. *Los huesos cantores: esculturas inspiradas en los cuentos de hadas de los Hermanos Grimm*. Albolote, España: Barbara Fiore Editora, 2015.

Les figures tenen una alçada d'entre 10 i 30 centímetres i estan fetes principalment amb paper maixé, argila d'assecatge a l'aire i pintura, però, depenent de l'escultura, Tan també altres materials, com per exemple fusta, paper d'alumini, pa d'or, fil, tela, sorra, sucre i sal, arròs, flors o caramels. Al seu blog personal, l'artista va penjar fotos i una petita explicació sobre com va construir cada figura. La intenció principal de Tan a l'hora de crear-les era que il·luminessin la imaginació del lector, però sense revelar l'enigma original³⁹.

Algunes de les escultures que apareixen en el llibre estan inspirades en els contes de *Hänsel i Gretel* (figura 5), *El pescador i la seva muller* (figura 6), *La mort padrina* (figura 7) i *En Pere sense por* (figura 8).

7. 4 Versions en la televisió i el cinema

Tant en la televisió com en el cinema existeixen una gran varietat de versions dels contes, ja siguin de dibuixos, amb actors reals, amb animals... Però les més conegudes són, sens dubte, les versions de Disney, que han ajudat a fer que les històries traspassin fronteres i han il·lusionat a milers de nens amb les seves pel·lícules ensucrades. A l'altra cara de la moneda, hi ha Tex Avery, un animador irreverent que va fer tot el possible per allunyar-se de l'estil de Disney.

7.4.1 Les versions de Disney

Les versions cinematogràfiques dels contes fetes per la corporació Disney han contribuït, innegablement, a estendre la popularitat de les narracions i a fer-les arribar a un públic molt més global, fins al punt que moltes persones només han descobert els contes a través de les pel·lícules i no coneixen la figura dels germans Grimm.

Walter Elias Disney (nascut a Chicago el 5 de desembre de 1901 i mort a Los Angeles el 15 de desembre de 1966) va ser un productor, director, guionista i animador estatunidenc que va fundar, juntament amb el seu germà Roy, The Walt Disney Company l'any 1923. Walt Disney, ja des que era jove, tenia interès

³⁹ [s.n.] "Los huesos cantores Shaun Tan." *Los Cuentos de la Caputxeta*, 2016.

pels contes de fades. A principis dels anys vint, va produir a Missouri (als Estats Units) sis curtmetratges de dibuixos animats, entre els quals hi havia *La Caputxeta Vermella* i *La Ventafocs*. Aquestes primeres pel·lícules, però, parodiaven les històries originals amb l'ajuda d'humor estúpid i modernitzacions deliberadament absurdes, com, per exemple el fet que la Ventafocs va al ball després que la fada padrina transformi una paperera en un Ford Model T (un automòbil antic, petit i sense pretensions⁴⁰).

Després de l'èxit d'aquests curtmetratges, Walt i Roy Disney van decidir triar el conte de *La Blancaneu* per crear el primer llargmetratge de dibuixos animats de The Walt Disney Company l'any 1937, perquè des que s'havia publicat a Alemanya, era una de les històries que més agradaven i la seva popularitat havia seguit creixent a mesura que es traduïa a altres idiomes⁴¹. L'objectiu del llargmetratge era dissenyar un producte d'acord amb la sensibilitat del públic del moment, però també conservar, a la vegada, senyes d'identitat molt clares sobre l'origen tradicional de l'obra⁴². Quan es va estrenar la pel·lícula, ningú (ni tan sols els germans Disney), s'esperava l'èxit que va tenir, perquè poca gent creia que una pel·lícula basada en un conte per a nens, per molt popular que fos, agradaria al públic general⁴³. El film va recaptar més de set milions d'euros en la seva estrena, una gran fita considerant que en aquella època les entrades de cinema valien molt menys que en l'actualitat.

Disney no va amagar mai que la pel·lícula estigués basada en una narració dels germans Grimm. De fet, en una entrevista amb el productor i director estatunidenc Cecil B. DeMille l'any 1938, Walt Disney caracteritza Jacob Grimm com «un home molt estudiós, un científic. És difícil creure que s'interessés pels contes de fades. Però era simplement un hobby, ell i el seu germà Wilhelm van recopilar moltes històries i llegendes folklòriques tradicionals i les van posar en un llibre⁴⁴»). Tot i això, a l'inici de la pel·lícula apareix un

⁴⁰ Stone, Kay F. *Some day your witch will come*. Detroit: Wayne State U Press, 2008.

⁴¹ McGlathery, James M. *The Brothers Grimm and folktale*. Urbana: U of Illinois Press, 1991.

⁴² Sánchez Hernández, Tomás. De los Grimm a Disney. Un estudio narratológico de la adaptación de Blancanieves. Universidad de Salamanca, Espanya.

⁴³ Stone (2008): p. 26

⁴⁴ Disney, Walt, and Kathy Merlock Jackson. *Walt Disney: conversations*. Jackson, MS: U Press of Mississippi, 2006.

fotograma amb el text «Walt Disney presenta La Blancaneu i els set nans», sense rastre de cap referència a Wilhelm i Jacob Grimm⁴⁵.

Empès per l'èxit del seu primer llargmetratge animat, Disney va començar a produir una llarga sèrie de pel·lícules de dibuixos basades en contes de fades, com *La Ventafocs* l'any 1950 (basada, però, en la història de Perrault perquè consideraven que la dels germans Grimm no era apta per a nens) i *La Bella Dorment* (1959). Durant aquesta època, a l'empresa hi treballaven centenars d'artistes que creaven minuciosament els milers de dibuixos que es necessiten per fer una pel·lícula d'animació i Walt Disney, que tenia un punt de vista més madur sobre els contes, demanava als dibuixants que se'ls prenguessin seriosament⁴⁶.

Actualment, Disney és tant admirada com criticada. Diversos sectors acusen l'empresa de moralitzar les històries a través d'exagerar les diferències entre les dones bones i les dolentes, d'emfatitzar els aspectes romàntics dels contes de fades per sobre de tota la resta...⁴⁷ Tot i així, les seves pel·lícules, siguin de dibuixos o protagonitzades per actors reals, segueixen tenint molt d'èxit no només entre els nens, sinó també amb els adults.

7.4.2 Les caputxetes de Tex Avery

A l'extrem més oposat de les pel·lícules ensucrades de Disney es troba Tex Avery (sobrenom de Frederick Bean Avery), un animador, dibuixant i director de pel·lícules de dibuixos animats nord-americà. Durant l'edat d'or de Hollywood, Avery va treballar pels estudis Warner Bros. i Metro Goldwyn Mayer, on va crear personatges tan mítics com Bugs Bunny i la sèrie de dibuixos *Looney Tunes*.

El periodista Gary Morris descriu les seves habilitats d'aquesta manera:

Avery, sobretot, es va allunyar de la sentimentalitat de Disney i va fer dibuixos que atreien tant a adults, que apreciaven el seu sarcasme i la seva ironia, com a nens, a qui agradava l'acció constant. [...] Avery també

⁴⁵ Stone (2008): p. 63

⁴⁶ Stone (2008): p. 26

⁴⁷ Stone (2008): p. 25

va guanyar el respecte dels intel·lectuals per la seva capacitat de trencar constantment l'artifici dels dibuixos amb personatges que saltaven dels crèdits finals, que es queixaven de l'argument de la mateixa sèrie on apareixien o s'adreçaven directament al públic.

L'estil d'Avery trencava amb el realisme de Disney i la seva manera de dirigir animava als dibuixants a mirar més enllà dels límits del mitjà perquè fessin fer als personatges animats el que no era possible en pel·lícules amb actors de carn i ossos. Diversos dels seus curts van haver de patir censura, però Avery era prou intel·ligent per enganyar el censor: creava escenes picants que estava convençut que serien tallades amb l'esperança que desviessin l'atenció dels acudits sexuals que realment volia mantenir. Aquesta estratègia no sempre funcionava, però més d'una vegada, Avery va aconseguir sortir-se amb la seva.

Avery té una llarga llista de crèdits al seu nom, entre ells, almenys quatre que tenen com a protagonista la Caputxeta Vermella i es centren al voltant de la seva relació amorosa amb el llop (totes les traduccions dels títols són pròpies): *Little Red Walking Hood* (La Caputxeta Vermella Caminant, 1937), *The Bear's Tale* (El conte de l'ós, 1940), *Red Hot Riding Hood* (La Caputxeta Vermella Calenta, 1943) i *Little Rural Riding Hood* (La Caputxeta Rural, 1949), que són les figures 9, 10, 11 i 12, respectivament. Segurament, el més conegut és el de *Red Hot Riding Hood* (l'any 1994 el curt va ser votat millor dibuix animat de la història) per la seva naturalesa provocativa: el narrador transporta tots els personatges del conte original a Hollywood, on el llop és un faldiller ric, l'àvia viu en un gratacel i la Caputxeta treballa com a cantant en un club nocturn. El llop s'enamora perdudament de la Caputxeta quan la veu actuar, però aquesta no té cap mena d'interès en ell, així que quan li demana de quedar, fuig. El llop, suposant que és a casa la seva àvia, s'afanya a arribar-hi, però quan és allà només troba l'àvia amb un vestit de festa vermell i amb guants blancs fins als colzes, que s'enamora d'ell i no el deixa marxar de cap manera. Al final, s'acaben casant perquè l'àvia queda embarassada. A *Little Red Walking Hood*, apareix la protagonista caminant pel carrer mentre el llop la segueix amb cotxe i li tira floretes que la Caputxeta li rebutja amb arguments molt coherents i cultes (citant, fins i tot, a

Shakespeare), al contrari que a *Little Rural Riding Hood*, en què l'acció té lloc en un poble i la Caputxeta és malparlada i té els peus desproporcionadament grans.

La Caputxeta no va ser l'únic personatge de conte de fades que va aparèixer en un curt d'Avery. A *Cinderella Meets Fella* (en català es podria traduir com «La Ventafocs coneix un xaval»), la fada padrina accidentalment treu una ampolla d'alcohol de la seva bossa de mà, en comptes de la vareta màgica i, en comptes d'un carruatge per anar al ball, fa aparèixer primer al Pare Noel amb els rens.

Actualment, Avery és considerat un dels directors més influents en la història de l'animació i com a l'artista principal de pel·lícules còmiques, que va deixar una empremta en la indústria sobrepassada només per Walt Disney. Els seus dibuixos continuen vivint a internet, on tenen milers de visites i, juntament amb la seva figura, segueixen apareixent en sèries i pel·lícules contemporànies com *Els Simpson* o *La màscara* de Jim Carrey.

7. 5 Versions en la fotografia i la il·lustració

La fotografia i la il·lustració permeten a l'artista disposar de molta llibertat creativa. En aquesta secció he inclòs dues obres molt diferents: una que consta de fotografies que revelen un punt de vista més negatiu sobre les històries i una altra que conté imatges surrealistes i alegres.

7.5.1 Les princeses caigudes

Fallen princesses és un projecte creat per la reconeguda fotògrafa Dina Goldstein que es va exposar al Quebec. El projecte consisteix en fotografiar els finals no tan feliços de les princeses dels contes de fades si aquestes visquessin al món real. A Goldstein se li va ocórrer la idea per aquest projecte quan la seva filla era petita i es començava a interessar pel món de les princeses de Disney, mentre que, a la vegada, la seva mare va ser diagnosticada amb càncer de mama. La fotògrafa es va preguntar què passaria si aquestes princeses haguessin d'enfrontar-se a problemes de la vida real.

Una foto mostra Blancaneu amb expressió seriosa, amb el seu tradicional vestit, amb dues criatures a coll i dues més a terra en una casa normal i corrent,

mentre que el príncep blau seu darrere seu amb els peus sobre un tamboret mirant curses de cavalls a la televisió (figura 13). En una altra instantània apareix una Caputxeta de més edat i més voluptuosa de l'habitual, al mig del bosc, menjant menjar ràpid de McDonald's, perquè està tan cansada de tenir cura de la seva mare i la seva àvia que acaba optant per un menjar simple i còmode, encara que no sigui el més saludable⁴⁸ (figura 14) i en una altra, la protagonista és la Ventafocs, que es troba sola en un bar de carretera mentre uns homes l'observen (figura 15).

Goldstein, que disposava d'un pressupost molt limitat, va trigar 2 anys a acabar el projecte, però les fotografies van causar sensació a la xarxa. La majoria de comentaris han sigut positius i alaben la creativitat i el talent de la fotògrafa, però també n'hi ha hagut de negatius. En una pàgina web, un comentari opinava que el projecte «representava l'amargura de l'artista», mentre que un altre criticava les seves habilitats a l'hora d'editar fotografies i considerava que algunes de les fotos eren «gairebé ofensives»⁴⁹.

7.5.2 Les il·lustracions de Květa Pacovská

Květa Pacovská és una pintora, escultora i il·lustradora txeca. Es va graduar a l'Escola d'Arts Aplicades de Praga, on va estudiar el modernisme txec i va entrar en contacte amb les avantguardes artístiques europees. La seva feina neix de la il·lustració tradicional de llibres infantils i està influenciada per l'obra d'artistes com Wassily Kandinsky, Paul Klee o Joan Miró. En els seus dibuixos, pintures, collages i escultures de paper experimenta entrellaçant la imatge i el text. Ha exposat la seva obra en nombroses exposicions internacionals i va rebre la Medalla Hans Christian Andersen d'il·lustració l'any 1992⁵⁰.

Es va iniciar en l'art de la il·lustració per compartir una activitat creativa amb els seus fills que tingués a veure amb alguna cosa que els agradés a tots:

⁴⁸ [s.n.] "Alternative content." *Dina Goldstein's Fallen Princesses*, n.d.

⁴⁹ Peppers, Margot. "Snow White's failed marriage, an alcoholic Cinderella and an obese Red Riding Hood: Cynical photo series shows Disney princesses living unhappily ever after." *Daily Mail Online*. Associated Newspapers, 7 agost 2013.

⁵⁰ Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm, and Kveta Pacovská. *Caperucita Roja*. Espanya: Kókinos, 2008.

els contes de fades. El més important per ella és que els llibres aportin alguna cosa als nens i intenta fer servir els llibres com a objectes d'art en paper, com petits museus per a la paraula i les imatges⁵¹.

L'obra de Pacovská es caracteritza per l'ús de diferents formes geomètriques i colors vius, predominantment el vermell, així que no és gens sorprenent que decidís il·lustrar el conte de *La Caputxeta Vermella*, publicat l'any 2008 (figures 16, 17 i 18). Tot i que el llibre té 32 pàgines, el text només n'ocupa tres. Les altres pàgines estan reservades per les il·lustracions (que en certes ocasions inclouen alguna frase curta rellevant), ja que és un llibre experimental, on es prescindeix del text i s'aprofita únicament la força comunicativa de les imatges, els materials i la tècnica per desenvolupar la fantasia i la imaginació infantil. Els seus llibres es poden percebre amb els cinc sentits, com declara ella mateixa: «Algunes persones llegeixen a través del tacte. Es pot sentir si la superfície de la pàgina és llisa o rugosa i això influencia el pensament. Si a un llibre de gust, també es pot entrar dins d'un llibre. I els que no vulguin esforçar-se gaire, poden mirar només les imatges⁵²».

L'artista txeca també ha il·lustrat altres contes dels germans Grimm, com *Hänsel i Gretel* o *La Venta focs*, seguint el seu estil tan característic.

8. Conclusions

Una vegada finalitzat el treball, puc respondre a les qüestions que m'havia plantejat en l'apartat dels objectius al principi d'aquest estudi.

El primer objectiu descrit tracta sobre la literatura per a nens, sobre com ha anat evolucionat al llarg dels anys i en quina situació es troba actualment. Abans del segle XIX, no existia el gènere de literatura infantil i els contes s'explicaven entre adults per alleugerir les hores de treball o es representaven en les corts d'aristòcrates europeus. A mesura que passaven els anys, la preocupació pels infants i el que llegien va anar creixent i personatges com

⁵¹ Bienvenidosalafiesta. "Ficha del autor 'PACOVSKÁ, Kveta' ::bienvenidosalafiesta::" *Bienvenidos a la fiesta.*, n.d.

⁵² Unpuntocurioso. "El mundo portátil de la artista Květa Pacovská." *Unpuntocurioso*, 04 Jan. 2015.

Saturnino Calleja es van encarregar de proporcionar-los lectures adequades per la seva edat, que fossin econòmiques i entretingudes. D'aquesta manera els nens van anar guanyant terreny en un mercat que, al principi, no anava dirigit a ells. Fins fa relativament poc, en l'època d'Edgar Taylor al segle XIX, es considerava que la ficció no contribuïa a la societat i, per tant, era mal vista. Aquesta opinió, segurament, és deguda al fet que, en l'antiguitat era imprescindible que tota la família treballés per poder tirar endavant i la ficció era considerada una pèrdua de temps. A més, l'analfabetisme era endèmic, cosa que provocava que molta gent no tingués accés a la literatura. Actualment, la ficció és, sens dubte, el gènere més popular i la literatura infantil és un negoci en auge en un àmbit greument ferit per les descàrregues electròniques il·legals i les poques ganes de llegir del públic general.

El segon objectiu parlava sobre descobrir els motius i les intencions dels artistes que decideixen fer les seves pròpies versions dels contes dels germans Grimm. Una de les parts més interessants d'aquest punt ha sigut veure fins a on arriba la creativitat d'aquestes persones que, bevent d'una mateixa font, han sigut capaces de crear obres completament originals i creatives. Fins i tot en les ocasions que diversos autors tenen objectius similars (com, per exemple, modernitzar els contes de fades) les seves versions aconsegueixen ser completament diferents i úniques. És interessant recalcar que, com es pot veure al llarg del treball, els contes que més sovint es fan servir com inspiració són, sobretot, el de *La Blancaneu*, *La Caputxeta Vermella* i *La Ventafocs*, però que hi ha artistes que decideixen anar més enllà i descobrir al públic històries que són majoritàriament desconegudes.

El que és cert i queda patent en aquestes pàgines és que els germans Grimm continuen essent, encara ara al segle XXI, una figura molt rellevant i present en una gran quantitat d'àmbits. Per qüestions d'espai, he hagut de fer una selecció de les obres que em semblaven més curioses, però existeixen moltes més obres basades en aquests contes, que, de ben segur continuaran inspirant a les generacions futures a somiar i a creure en l'impossible.

9. Annex

La ruta dels germans Grimm

Figura 1

Figura 2

Figura 3

Figura 4

Los huesos cantores

Figura 5

Figura 6

Figura 7

Figura 8

Les caputxetes de Tex Avery

Figura 9

Figura 10

Figura 11

Figura 12

Les princesses caigudes

Figura 13

Figura 14

Figura 15

Les il·lustracions de Květa Pacovská

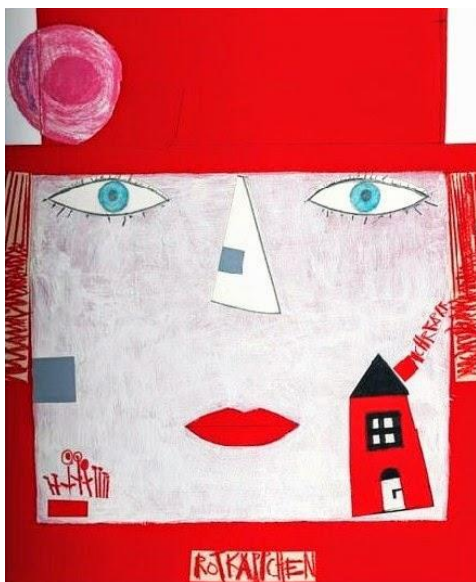

Figura 16

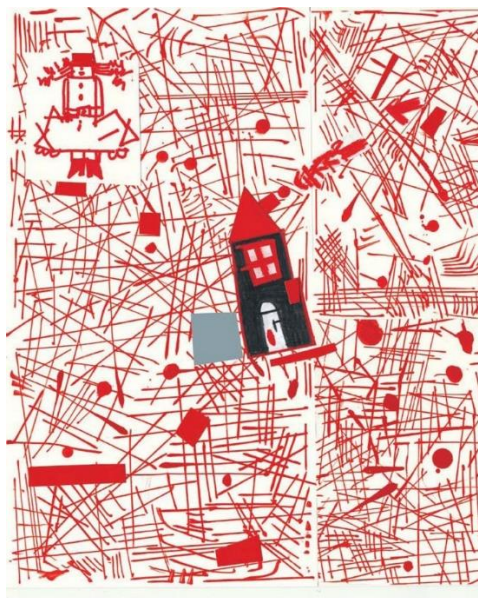

Figura 17

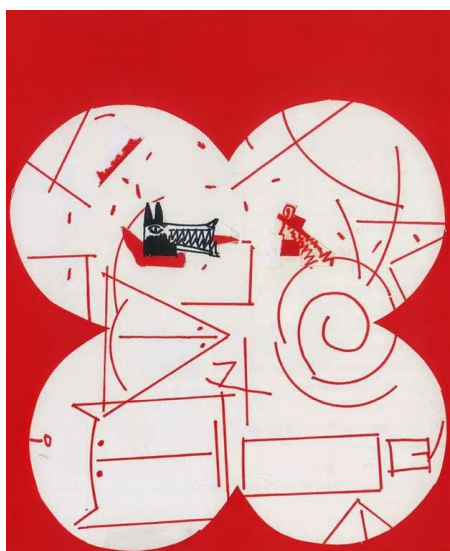

Figura 18

10 Bibliografia

10.1 En línia

Ángel Vivas. "Tienes más cuento que Calleja..." *El Mundo*. El Mundo, 08 agost 2015.

Bienvenidosalafiesta. "Ficha del autor 'PACOVSKÁ, Kveta' ::bienvenidosalafiesta::." *Bienvenidos a la fiesta.*, n.d.

Col·laboradors de la Wikipedia. "Brothers Grimm." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 30 maig 2017.

Col·laboradors de Wikipedia. "Dorothea Viehmann." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 19 feb. 2016.

Col·laboradors de la Wikipedia. "Edgar Taylor (author)." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 20 abril 2017.

Col·laboradors de la Wikipedia. "German Fairy Tale Route." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 29 abril 2017.

Col·laboradors de la Wikipedia. "Janosch." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 10 maig 2016.

Col·laboradors de la Wikipedia. "Saturnino Calleja." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 18 set. 2016.

Col·laboradors de la Wikipedia. "Town Musicians of Bremen." *Wikipedia*. Wikimedia Foundation, 3 juny 2017.

Envid, Andrea P. "Lina es Cenicienta La danza oculta de Serguéi Prokófiev." *Sineris*, n.d.

Greenspan, Jesse. "The Dark Side of the Grimm Fairy Tales." *History.com*. A&E Television Networks, 17 set. 2013.

Grimm, Jacob, George Cruikshank, Wilhelm Grimm, i Edgar Taylor. *German fairy tales and popular stories*. London: Bohn, 1864.

Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm, i Edgar Taylor. *German Popular Stories*. London: n.p., 1824-26.

Hewitt, Kirsty. "The Fairies Return or, New Tales for Old, by Peter Davies." *Nudge*, 24 Juliol 2014.

Marx, Karl i Engels, Frederick. "Sobre la literatura i el arte". Cuba: *MIA Publications*, 1965.

Moya Herrera, Sergio. *Versiones y traduccions de los cuentos de los hermanos Grimm*. Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya, 2015.

O'Conner, Patricia T. "Jack, the Beanstalk and His Marginalized Mother." *The New York Times*. 15 maig 1994.

Prokofiev's Soviet Diary of 1927: Lost Motherland. Dir. Oliver Becker. Perf. Sergey Prokofiev. *Prokofiev's Soviet Diary of 1927: Lost Motherland* . WDR/LOFT, 1999.

Raposo, Ana. "La increíble vida de Lina Codina, la 'esposa maldita' de Serguéi Prokófiev." *Noticias de Gipuzkoa*, 2 set. 2015.

Schmidt, Uwe. "Der Esel als Gastarbeiter." *Zeit Online*. 10 Nov. 1972.

Peppers, Margot. "Snow White's failed marriage, an alcoholic Cinderella and an obese Red Riding Hood: Cynical photo series shows Disney princesses living unhappily ever after." *Daily Mail Online*. Associated Newspapers, 7 agost 2013.

[s.n.] "Alternative content." Dina Goldstein's Fallen Princesses, n.d.

[s.n.] "Cinderella, Teatro dell'Opera di Roma." Rome Opera Tickets - Rome Opera and Theatre Tickets. N.p., n.d.

[s.n.] "Fuchs du hast die Gans gestohlen: Limburger Glockenspiel: Jetzt reagiert PETA." *Nassauische Neue Presse*. Frankfurter Neue Presse, 09 feb. 2017.

[s.n.] "Garner, James Finn 1960(?)-." Contemporary Authors, New Revision Series. *Encyclopedia.com*.

[s.n.] "Llibreria Al·lots." *Los huesos cantores*, 2016.

[s.n.] "Serguei Prokofiev, ballet La Cenicienta." *Danza Ballet - La danza y el ballet*, 4 feb. 2017.

[s.n.] "LOS HUESOS CANTORES." *Barbara Fiore Editora*, 2016.

[s.n.] "Los huesos cantores Shaun Tan." *Los Cuentos de la Caputxeta.*, 2016.

Sutton, Martin James. *The sin complex: A Critical Study of English Versions of the Grimms' Kinder- und Haus Märchen in the Nineteenth Century in comparision with the German Originals*. University of Auckland, Nova Zelanda, 1994.

Tan, Shaun "Los huesos cantores." *Los huesos cantores*, 2016.

Unpuntocurioso. "El mundo portátil de la artista Květa Pacovská." *Unpuntocurioso*, 04 Jan. 2015.

Warman, Brittany. "The Fairies Return: Or, New Tales for Old Compiled by Peter Davies (review)." *Marvels & Tales*. Wayne State University Press, 26 Sept. 2014.

Yardley, Jonathan. "Book World; Fables For the PC '90s." *The Washington Post*. N.p., 27 Apr. 1994.

10.2 En paper

- Beckett, Sandra L. *Revisioning Red Riding Hood around the world: an anthology of international retellings*. Detroit: Wayne State University Press, 2014.
- Davies, Peter, and Maria Tatar. *The fairies return: or, new tales for old*. Princeton, NJ: Princeton U Press, 2012.
- Disney, Walt, and Kathy Merlock Jackson. *Walt Disney: conversations*. Jackson, MS: U Press of Mississippi, 2006.
- Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm, and Kveta Pacovská. *Caperucita Roja*. Espanya: Kókinos, 2008.
- Janosch. *Janosch explica els contes de Grimm: una selecció de cinquanta contes, explicats per als infants d'avui, amb dibuixos de Janosch*. Barcelona: Barcanova, 1990.
- Sánchez Hernández, Tomás. *De los Grimm a Disney. Un estudio narratológico de la adaptación de Blancanieves*. Universidad de Salamanca, Espanya.
- Stone, Kay F. *Some day your witch will come*. Detroit: Wayne State U Press, 2008.
- Tan, Shaun, Jack Zipes, and Antøn Antøn. *Los huesos cantores: esculturas inspiradas en los cuentos de hadas de los Hermanos Grimm*. Albolote, España: Barbara Fiore Editora, 2015.
- Zipes, Jack. *The Oxford companion to fairy tales*. Oxford: Oxford University Press, 2015.